

НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР И ИСТОРИЧЕСКА СЪДБА В РОМАНА „ИВАН КОНДАРЕВ“

Панко Анчев

Социален роман за една национална трагедия — това е най-общото определение на това голямо епическо платно на Емилиан Станев. Но като всяка значителна творба „Иван Кондарев“ надхвърля тази си задача и се превръща в роман за национална съдба, за величието и погрома, за красотата и низостта на човека, за драмата на народния водач, за твореца и любовта, за неотразимото въздействие на женската красота и т. н. и т. н. Всичко това като във фокус се събира у Иван Кондарев, Костадин Джупунов и Александър Христатиев.

„Иван Кондарев“ е роман за тези трима герои. Цялото действие се движи около тях; те са герои на лични и обществени драми, те са трите възможни проекции на националния характер, три съдби в една бурна и преломна епоха. В романа те взаимно се отблъскват, но и се допълват. Един без друг тяхното съществуване е немислимо. Христатиев е действителният убиец и на Иван, и на Костадин, но в крайна сметка морален победител е Иван, а всичко здраво и красиво в малкия брат Джупунов също продължава да съществува.

И все пак твърдението, че те си приличат, е непълно, най-малкото поради огромните идейни, социални и психологически различия между тях. А това е естествено, защото писателят е вложил в тях редица лични индивидуални качества, които ги правят единствени и неповторими. Но заедно с това Ем. Станев ги превръща в типове на епохата — изразители на подема и краха на различни идейно-политически принципи.

Романът започва с Костадин и завършва с Кондарев. В това има нещо твърде показателно. Абстрактното добро, извечната сила на народното начало в Джупуна преминава през мъчителни мутации, изражда се във фашизма на Христатиев, за да се утвърди целенасочен и ярък социален идеал у Кондарев. Костадин е, така да се каже, първата степен, абстрактният идеал за съвършенство на нравствените ценности у народа. Но именно нежеланието му да се разграничи социално, отвращението му от жестокостта на превратаджиите — негови съмишленици в крайна сметка — го прави трагическа личност. Той става изкупителна жертва на своята пасивност и индиферентност. Защото Джупуна е само привидно неангажиран, само привидно „природен“. Него го влече земята, но неговата земя. Той работи със страст, но работи своето. Това все още не е разграничителна характеристика на образа. По-важно е, струва ми се, жестокостта в характера му, бруталната му необузданост в някои случаи. Той е човек на инстинктите, на всеотдайността: оттук и инертността му по време на преврата, боят, който нанася на Лазо, отношението му към Янаки, реакцията му срещу Кондарев, когато го вижда с Райна, и пр.

Като че ли аргументите „против“ Костадин се изчерпват с тези факти. Но те са твърде показателни. И те осъществяват логиката на характера. Костадин загива нелепо, жестоко дори. Смъртта му е привидно незаслужена. Казвам привидно, но подчертавам смъртта, защото той става жертва на времето. Има ли смисъл такава смърт? Кондарев също загива. Остава да живее само Христакиев. Това е не толкова спазване на историческата истина за епохата, чието олицетворение са и тези образи, колкото логически „изход“ на романа. Абстрактният и социално насоченият принцип търпят в случая крушение поради несъвместимостта им на дадения етап на обществото. Костадин е не само чужд на този етап, но и вече неприложим в това общество. Докато Иван е бъдещето; той търпи поражение, но то е лична гибел, а не идейна. Костадин в известен смисъл е спирачка на това бъдеще, защото то го застрашава със социалните промени, които преследва. В съдбата на двамата Емилиян Станев е показал два възможни пътя на реакция. Разликата между тях е развита в целия сюжетен ход на романа, но отчетливо е подчертана в смъртта им.

Костадин не е „отрицателен“ герой. Такова определение би било най-малкото наивно. Защото Костадин е пълен с живот, с енергия, с очарованието на обикновения човек, който живее или поне се стреми да живее просто и естествено. Той се мъчи да се изолира от големите социални колизии, но жертва на отмъщение, той все пак не може да остане извън времето и обществото. Желанието му за свой ред, за свой начин на живот, за свое щастие рухва най-напред в семейството му, пред жена му и брат му Манол. Но не е ли това жаждата на българина да запази традиционните закони на бита. Зовът на рода и повелите на обществото — това са двете сили, чийто сблъсък у „първичния“ Костадин Джупунов ражда непреодолимо противоречие. Драмата се превръща в трагедия. А в тази трагедия изгаря слабият, този, който не е в състояние да се приспособи. Родът го държи здраво, влива му живителни сокове, но чистотата на идиличното минало е заменена с мътната утайка на новите закони. Разслоението в българското село, в епохата, която описва Ем. Станев в романа си, е вече завършено, но то е все психологическа дилема, психологически неосъзнат още факт. Затова на двата полюса са Манол и Костадин. Старата Джупунка, крепителката на патриархалното семейство, е вече само сянка и напразно се мъчи да запази равновесието. Тъй че преди да „влезе“ в обществото, Костадин е вече на единия му полюс. Субективните му стремежи, нравствените устои, личното му щастие са без значение, когато излиза на големия свят. А той идва в него не просто като собственик на земя, като богат селянин. Той се интегрира в него дори чрез любовта си към Христина.

И тук писателят проявява тънкото чувство за композиция и усет към незабележимите структурни подробности. Не е случайна срещата на Костадин с Христакиев на вечеринката, когато за първи път се появява с Христина. Сред шума на веселието, в голямото си щастие и любов към бъдещата си съпруга Костадин е изправен, макар и несъзнателно, пред първия си сериозен избор. Показаната на Христакиев, изречена тактично и неангажиращо, в същност е първият намек за мястото на младия селянин в обществото: „Заповядайте при нас, господин Джупунов, човек не бива да се дели от обществото.“ Засега това е само една любезна покана за споделяне на компанията и „общество“ тук едва ли означава повече от компания, но по-късно тя ще се превърне във фатална неизбежност. Тогава той сам ще осъзнае, че не може и не бива да стои настрана, абсурдът на неговата пасивност ще докосне съзнанието му, за да го озлоби още повече срещу тези, които рушат идиличния му мир. И в кървавата вакханалия, в общата народна трагедия на 9 юни Костадин, подмамен от злобата си, засегнат от урагана на народното възмездие, тръгва срещу самия себе си. Кражбата на конете е само външната, видимата причина — дори само поводът да се включи сред

превратаджите. Неговата философия е примитивна, грубо прагматична: „Аз наистина съм бил глупав! — извиква в себе си той. — Мога ли да стоя със скръстени ръце, когато всички са побеснели, и да се осланям на милостта им? Бачо е прав. Ако не хапеш, ще те ухапят!“ (разр. м., П. А.). До тази максима той не достига, тя е в него. И тя не е само плод на моментно раздрънение и злоба. Тя е едновременно наследствена и придобита, защото човек като Костадин не може да бъде надсоциална личност, неговият морал не може да бъде извънконвенционален. Той трябва да се определи, а това често става и без съгласието на „здравия разум“. И в същото време младият Джулунов е възвишена личност, с висока нравственост и принципи, одухотворен и искрен, чувстващ красотата на природата, обичаш и честен. Всичко това е достатъчно много, за да бъде допълнителна окраска към образа. Елементарно е да се каже, че Костадин Джулунов е сложен, защото той е един от любимите образи на писателя. Но ето, всичко като че ли от характерите на Кондарев и Христатиев се е събрало в значителен вид тук в този непохватен и груб човек, в този мъчителен и развиващ се символ на полуселянина, полугражданина. Но би ли могъл Костадин да бъде само Христатиев или само Кондарев? Едва ли, макар че и двамата тръгват от него. Защото той е чужд както на теорията за свръхчовека, така и на диалектиката на социалното развитие, защитавана от Кондарев. Джулунов е все още „чистият“ българин, принадлежащ на земята, който обаче заема своето исторически отредено място в социалните борби. . . Той е една социална поука, изречена от големия писател с неподправен реализъм и потресаващо въздействие.

Александър Христатиев е другата възможна проекция на националния характер. Написах това изречение и изтръпнах пред отговорността от подобно определение за българина. Но Ем. Станев в никакъв случай не е създал измислен герой, чужд на социалните процеси в българското общество след Първата световна война. Нещо повече, в него той е показал зараждащия се фашизъм, претендиращ като светско поведение, но брутален като житейска реализация. Христатиев не е съвсем домораслият бакалски арогантен български фашист, а по-скоро префинен, чувствителен, та дори и аристократичен. Той е „малко европейец“, с добро възпитание, със светски маниери, с изострена чувствителност, умен е и пр Христатиев е скъсената дистанция на рудиментаризиращите се черти на националния характер, израждащи се във фашизъм. Неговите корени са в стар чорбаджийски род, но този род постепенно се разпада, избивайки в разнообразни филизи — един от тях е Александър Христатиев.

Неслучайно първото ни запознаване със съдебния следовател е в присъствието на другите двама основни герои: Иван и Костадин. Иван в същност отсъства, но това е само физически. Той е в ситуацията с болката си по Христина. Това става на вечеринката в клуба. Иван е нещастен, Костадин е на върха на щастието си. Сред тях се намесва Христатиев — нито щастлив, нито нещастен. Той не изпитва подобни чувства. Той пресмята изгодата, подбира обществото, което да му бъде полезно.

Има нещо трагично в този образ. И това е може би съдбата му да остане загинаги затворен в едно общество, което го ограничава и което му е противно. Компанията на руските белогвардейски емигранти, местните търговци и градски първенци го отвращава, но в същото време той не е в състояние да я отхвърли, защото не може без нея. За Христатиев обществото е не само осъзната категория, но и организъм, към който самият той активно се присъединява и участва. Но неговите цели са далеч по-големи от това дребно общество. Той се счита призван да води, да бъде начело на народа, а застиналата повърхност на житейското благо в родния му град го трови. Този аристократ по дух презира малките амбиции на своите приятели и сподвижници. Той дири простор, поле за изява. Друг е въпросът, че извратената му същност, която той самият не-

винаги осъзнава, го тласка съвсем естествено към престъплението, към застой, който така ненавижда. И ако все пак аз искам да подчертая трагизма на този образ, то е, защото в него е заложено противоречието между вроденото и неосъзнатото и социалния статус. В крайна сметка последното е винаги по-силно и определящо в действията на човека. Вроденият аристократизъм обаче в никакъв случай не е само необходимо допълнение към характера на Христатиев, което писателят се счита длъжен да вложи, за да не изпадне в схематизъм. Защото живият човек, какъвто и да е той, е явление сложно, неповторимо, необяснимо в дребните пресмятания на положителното и отрицателното. Защото в него се съчетават първичното с придобитото, природата с културата, чувството със съзнанието. Всичко това образува един организъм, действащ логично и последователно, правилно или неправилно, в името на доброто и в името на злото. То съблимира в глава 10 от част трета на романа. Тук Емилиян Станев се е изявил още веднъж като ненадминат майстор на проникновения психологически реализъм. В лятната вечер с предчувствие за буря Александър Христатиев мъчително осъзнава собствената си трагичност, безплодната си обреченост на пазител на един аморален ред. Ала той търси оправдание за това. То му е необходимо заради съвестта, заради неизяснеността на бъдещето. Защото се страхува: „Да би могъл с един удар да смаже тази сган! Боеше се от нея, боеше се. . . Страхът му растеше с прокурорската работа, след всяка обвинителна реч, след всяка присъда, и колкото повече вникваше в тоя народ, толкова повече се отдалечаваше от него“ (разр. м., П. А.). И веднага оправданието, изразено в сменена гледна точка: „Остатъци от народ, сбирщина от долни раси. Може ли да се нарече народ това племе? То няма съзнание за нация, то е без потомствена интелигенция, без историческа концепция за себе си и своето място в света. . .“ Нарастващата тревога, потъмняващото се от алкохола съзнание, първите светкавици в тъмното небе, музиката, красивата жена — това са подтиците за неговото състояние. А то е породено от пробудилата се съвест — т. е. по активен субективен път, и от пробуждащата се природа — т. е. по активен обективен път. Диалектиката на противоречието вдъхва нов живот в традиционната представа за герой от типа на Христатиев. Прав е Тончо Жечев, когато казва, че „Емилиян Станев е уловил у Христатиев подземното родство на садизма и политическия бруталитет с естетизма.“¹ Писателят се е стремил да осъществи това не върху баналната плоскост на еднолинейните противоречия, а със средствата на реализма да покаже един от типове на епохата. Иначе стълкновението между Кондарев и Христатиев не би преодоляло значението на класово-идеологическия двубой. Иван има достоен противник. И то противник не за теоретически спорове, а враг, заплашващ живота му. Враг, който претендира, че познава него и неговата идеология, който също така търси хармонията на духа и обществото, но класовото му съзнание го изтласка извън логиката на историята. Оттук и естествено идва нихилизмът — нихилизъм на обречения, на страхливия и затова жестокия и опасния: „Как бе стигнал до такъв нихилизъм, сам не знаеше и не бе се опитал да си даде сметка, макар че помнеше някои моменти, от които беше започнал тая „преоценка на ценностите“. Един такъв момент съществуваше в деня, когато като член на военнополовия съд за пръв път трябваше да сложи подписа си под смъртна присъда. Тогава, търсейки как да заглуши съвестта си, бе решил, че съвестта не е нищо друго освен страх, а животът е лишен от смисъл. Следователската служба до голяма степен спомогна да „преоцени“ и човека. За Христатиев човекът беше „божествена свиня“ (. . .). Другите причини да стигне до такива заключения бяха безразборното четене на книги от най-ранни юношески години, животът в къщи и войната. Четенето на осакатени философски съчинения, пре-

¹ Т. Жечев. Съвременни образи и идеи. С., 1964, с. 250.

веждани от случайни хора със спекулативни цели, и кратковременното му пребиваване през войната в Германия го направиха своего рода философ-дилетант, а в къщи животът отрано му показва опаки страни. "Това са мисли и преживявания на Христатиев малко преди да се срещне с арестувания Иван. Това е прелюдията към отчаяния опит на съдебния следовател да надзърне и победи душата на Кондарев, да го накара да повярва в друга философия, в друга житейска максима. Пак като оправдание, като страх от някакво смъртно предчувствувано възмездие идва сравнението на Христатиев с Иван. Той иска да убеди не толкова Кондарев, колкото себе си, че двамата тръгват по едно начало, от една идея и само различният път ги разделя. Защо е необходима за бъдещия прокурор тази общност? Мисля, че това е, от една страна, чувството му за малоценност, стъписването му пред по-силния и по-нравствения. Ем. Станев безспорно се е докоснал до най-тънката струна в образа на Христатиев. Той не афишира, не констатира тези тънки нюанси и движения в своя герой, а го оставя сам да се изявява, сам да се разобличава.

Пак от чувството за малоценност Христатиев противопоставя декадентската си мъдрост на чистата и естествена чувствителност на Кольо Рачика. Според Христатиев насладата идва от смесването на нещата, т. е. той може едновременно да бъде и служител на властта, да праща хората на смърт, и изтънчен аристократ и миропомазан. Но Кольо му противопоставя друга, малко абстрактна, но всеобхватна идея: „Главното ли? Ами че как да река, целият свят е главното. Ей това, дете ни заобикаля.“ А то е далеч по-нужно и смислено от стремежа към власт и нов ред. Кольо доказва нарушената хармония у Христатиев, плесенясалата му първичност. Рачика е в същност второто поражение — поражение на „другия“ Христатиев. Христатиев на рода и природата, на естественото и непоквареното. И отново позната завист и желание за самооправдание у съдебния следовател: „Интересно хлапе, още зелено и чисто, но и него животът ще отъркала в калта, тогава бог знае какъв хитрец ще стане. Ей такъв някога съм бил и аз. Какво мило и хубаво дете наистина съм бил... — мислеше той, като поглеждаше накриво тънката дребничка фигура на гимназиста, който крачеше отстрани и може би също мислеше за него.“ От друга страна, Христатиев винаги иска да омърси другия, да принизи светлото и чистото, като убеждава себе си, че и той произлиза от това начало, но всеки ще последва неговата участ. Това самооправдание е завършеният цинизъм на нравствено деградиралата личност.

В края на романа Христатиев ще спаси от смърт Кольо Рачика, но този внезапен порив към пречистване не ще го избави от моралното падение. Впрочем това в основата си не е дори нравствен порив към пречистване, а нов израз на философията на фашиста, който не разрешава героизъм и иска да опонират чрез своя жест светлото в младия човек. Освобождавайки Кольо, Христатиев превръща саможертвата на гимназиста в анонимен акт, в обикновена авантюра, на която би могло да се погледне и снизходително. Същото желае той и с Кондарев. Кондарев трябва да бъде опозорен, за да може Христатиев да получи етично опрощение, а идеята му за свръхчовека да придобие мотивировка. Значи само той е силният, само той е достоен да побеждава. Другите са пощадени от него, защото са слаби и нищожни. Като приобщи към своята милост Кондарев и Кольо, Христатиев в същност ще ги унизи докрай, ще ги срази морално, ще обезцени идеала им. Но жестокостта може да нанесе само физическо поражение. Така и става. Отказът на Иван развенчава позата на благородника и палача.¹

¹ Интересни мисли за фашизма в неговата етика развива полският учен Ян Юзеф Шпечански в сп. Tworczosc, 1974, кн. 4.

Органичността на Христатиев е в чувството му към природата, в тънкия му вкус, в умението му да навлиза в психологията на човека. Но последното е възможно само със слабите личности, с тези, които в една или друга степен са негови жертви. Той остава чужд на стремленията на Иван, та дори и на Кольо Рачика. Той е силен там, където може да манипулира с личността, да я движи по собствената си воля. Очевидно съдебният следовател, при всичките си амбиции, е една обикновена личност, претендираща да дава облика на епохата, да бъде водач на масите, която по волята на обстоятелствата все пак излиза на гребена на събитията. Но в тази иначе благородна амбиция няма нищо благородно, нищо, което да я оправдае. Защото Христатиев във всичко се нахвърля като хищник, като завоевател — той не признава правила, етиката му е чужда. Неговата деградираща проекция е Балчев — завършеният образ на българския фашист, бай Ганьо в ново, още по-брутално време.¹

Иван Кондарев принципно се различава от Костадин Джупунов и Александър Христатиев. В него всичко е подчинено на една цел, на една идея и това вече дава определена положителна насока в развитието на неговия характер. Но тук няма теза, нито пък открита авторова намеса, която да движи героя, пренебрегвайки логиката му. Иван в много отношения надхвърля положителното и преодолява отрицателното у Джупуна и у Христатиев, реализира на ново равнище чертите на българския национален характер.

Иван е интелигент. Той е идеолог на работническата класа, неин водач. Тук вече се крият редица обяснения в образа. Защото той трябва да подчини собствения си живот на едно дело, на една цел. И то напълно безкористно. Христатиев не е способен именно на такава безкористност и това го прави жалък и нищожен. Себежертвата, която Кондарев приема не само като теоретическо изискване за партийния функционер, но и като основа за жизнено поведение, е качествена разлика между двамата. Тук те се разделят решително и завинаги. Христатиев не може да бъде водач, защото прагматичната му и егоистична същност го кара да пренебрегва всичко през призмата на личната изгода и по този начин се елиминират положителните му качества. Той си остава типичен партизанствуващ политик, чиито амбиции в крайна сметка не се покриват с действителните му възможности. Възвисеността на Иван Кондарев личи не само в съпоставката с Христатиев, но и с Янков и Анастаси Сиров, но контрастът между учителя и прокурора потвърждава колко важно условие е позицията и целта.

И все пак чувствата и преживяванията на Иван при всичката им простота и естественост са обвеяни от рационалното, от прочетеното и видяното. И поради това той е малко сух, наивен и неприветлив. Такъв той никога не може да се хареса на практичната и твърде земната „снафка“ Христина. Той предизвиква отвращение и презрение у Костадин. Ще го разбере и приеме безрезервно единствено Кольо, защото самият той е още по-книжен и романтичен. Кольо ще види в него образец, един местен „модел“ на прочетен литературен герой. Само Христатиев ще усети реалната стойност на своя противник и опасността, която той носи за него и държавата. Тези думи, казани за Иван, важат в момент на относително спокойствие и душевно равновесие, когато пред него не стоят кардинални и съдбовни проблеми. Истинската сила, бих казал, величието му, се проявява на фронта и по време на въстанието. Тогава той осъзнава истинността на принципите си, тогава „проглежда“, тогава се възстановяват прекъснатите му връзки с естестве-

¹ ... онова, което в света на контемплацията става „стройно“ и „разумно“, та „възрадва и задоволява ума“, което има някаква естетическа прелест — „въплътено“ като акция, осъществявано като поведение, нарушава жизнената хармония. Балчев „дискредитира“ логиката на Христатиев. Лазо показва едната страна от „въплътената“ логика на Кондарев“ (Светлозар Игов. Човекът в историята. Старобългарската проблематика у Емилиан Станев в кн. му Високо при извора. С., 1974, с. 62).

ното и природното и народът престава да бъде абстрактна философска категория.

Емилиян Станев обича да ни показва интелигенти, да ни прави съпричастни с духовните им тежения, с мъките на сложната им мисъл, с драмата на тяхната мъчителна душевност. Но в този тип герои на писателя се забелязва определен модел на развитие, чиято крайна точка е винаги сливането с народа, със съдбата на обикновения човек. И тук има дълбока социално-историческа истина, основана на истината за българската интелигенция в цялото нейно историческо развитие и дори Христатиев не прави пълно изключение от този „модел“, защото и той волю-неволю се сблъсква с отприщените народни сили, осъзнава своето деградиране, тогава се вижда изхвърлен на бунито на историята при всичкото си опиянение от жестоката си военна победа. Но Христатиев е извратеният вариант на българската интелигенция и извратеността става видна в контраста с Иван. Писателят е превърнал този контраст в социален конфликт на епохата, последен бой на две непримирими класи.

Може би образът на Иван Кондарев е показан в най-отчетливо развитие. Писателят романа, Ем. Станев, изглежда, е чувствувал едностранчивостта на своя персонаж и необходимостта от движение към многоплановост и сливане с народа. Мисля, че това е осъществено блестящо. Но тук е помогнало неповторимото реалистично чувство на Емилиян Станев, отличното му познаване на времето и неговите герои.

И все пак има нещо наистина невероятно в зрелостта и дълбочината в мисленето на Иван в най-ранните му години. Защото в своите разсъждения той достига до завършени философски концепции, до проникновени изводи за смисъла на човешкото битие в удивително ранна възраст. В тях младият човек не само прави опит да характеризира съвременното му общество, но и търси причините за обществените процеси. Привидно стихийно, но напълно естествено той достига до марксизма, защото само марксизмът е в състояние да му обясни света. Двамата с Христатиев започват от една точка (това неведнъж е подчертавано в тази статия), в даден момент имат сходна духовна съдба, но в същото време те и рязко се различават и поради това пътищата им са диаметрално противоположни. Иван тръгва наляво — с народа; Христатиев няма причини да го последва. Защото единият (Кондарев) избира своя път след разочарованieto от безплодните идеали, с които е възпитаван. В разсъжденията си и Христатиев сякаш споделя разочарованieto на Кондарев, но с това той само се различава малко от своята класа. Иначе той остава при нея. В душата на Кондарев като че ли се повтарят периодите в развитието на т. нар. „дребен буржоа“, „народен интелигент“ и пр. Той болезнено изживява крушението на възрожденските принципи в новата българска държава, поражението във войните, разоренето, социалната деградация. . . „Сега съм без идеал и пак наново ще трябва да се преустроявам, тоя път вече съвсем по друг начин. . . Идеал!? Отде да го вземеш — от гимназията ли, дето зубрехме за диплом, или от улицата? Улицата беше байганьовска, повечето от учителите невежи, безпринципни или като учителя по литература, Георгиев, чудаци.“ Ето началото и тук двамата с Христатиев са почти еднакви. Но после. . .

Стихията на Иван Кондарев е сред работниците, сред хората на труда. И макар за него те да са все още „маса“, абстрактна категория, там той реализира най-съкровениите си мечти и цели. След любовното разочарование с Христина единственото му просветление е партийният клуб, където работи с истинска романтична страст. Тук той трябва да преодолява собствените си противоречия и противоречията със сектантското ръководство на градската организация. Но понеже е достигнал сам до много истини, той по-лесно се ориентира в обществените процеси от местните ръководители на партията. Кондарев единствен оценя-

ва опасността от деветоюнския преврат и осъжда трешките на партията, а това вече е сериозна проверка за здравето му чувство за реалност, доказателство за истинността на откритите от самия него принципи.

Още при излизането на романа образът на Иван бе възприет от някои критици като неуспех за автора.¹ Мисля, че причината за това е, че той е привидно по-еднопланов. Тълкуването на неговата жизнена, нравствена и идейна позиция е по-лесно, защото е изведена и формулирана от самия автор. Оттук и обвиненията в тезисност. Но сложността на Иван Кондарев е сложност не на преживяванията, а на идеите. Пък и преживяванията са повече констатирани, за тях героят разсъждава, а не са обективирани в ситуация или пейзаж, както е при Костадин или Христатиев. Иван е образ на идейно-философския план на романа. Той е философ, понякога и резоньор. Но той е такъв до момента, след който се превръща в трагически герой — т. е. след поражението на въстанието. Тогава той почувствува цялата тежест на своята съдба, отговорността пред народа престава да бъде теоретическа постановка. Той се чувства самотен и по думите на американския писател Трумън Къпоути „почувствува, че живее“. Единеният с природата (този велик критерий в творчеството на Емилиян Станев) събужда в него потисканите първични сили, отприщва някаква неподозирана енергия в него. И сега в същност той достига до най-важното проникновение, към което се е стремил цял живот. „Кондарев трепна, сякаш някой го бе убол. Мисълта, че те разбират въстанието по своему и твърде просто, премина през ума му като светкавица, която в миг озари тъмната бездна в него. „Крушата не пада всякога от едно подрусване.“ „И хамбарът ще изгори, но и мишките с него. . .“ С какво се различаваше тая народна мъдрост от неговото разбиране? Не беше ли философствувал над революционната тактика, опитвайки се да разбере замислите на хората от Коминтерна, да достигне до тайните им, без да се взре по-дълбоко в самите маси? Ами ако селяните приемаха съвсем просто кръвта и мъките и знаеха, че иначе не може да бъде? Тогава излизаше, че докато, от една страна, бе вървал, че масите са силата и смисълът на историята, от друга — ги лишаваше от правото да разбират тактиката на партията, бойки се от нравственото начало у човека? С кого се беше борил той, срещу народа или с нещо в самия себе си? . . . Как народът в дълбините си познава такива сложни въпроси и без да се смущава, ги разрешава леко и просто, докато той, интелигентът, напразно бе философствувал над тях? . . . Въобразявайки се, че познава партията — критикуваше я в лицето на янковци и генковци, а фактически те не бяха партията. Те бяха само частици от нея, и то не от най-истинските. Истинските имаха своя корен в народа, в неговите дълбини, в самите недра на живота. Но как народът знае това? Не го ли долавя инстинктивно със здравия си смисъл, покорява се на необходимостта и върви. (. . .) Не вярваше в нравствените сили на човека, които били недостатъчни за революционната борба, и смяташе, че тактиката трябва да се крие от народа, за да не се опълчи срещу революцията! . . . Каква заблуда! Но с какви сили тоя народ ще посрещне поражението, ако то е навред, как ще победи? Тук се оказваше празното пространство, в което бе блуждал умът му!“ Приведох този дълъг цитат, защото в него се съдържа целият „нов“ Кондарев. В това просветление е неговата морална победа над Христатиев. Затова така трагично-възторжено звучи финалът на романа: „Самата мисъл, че отива при другарите си във вонещото помешение, го изпълни с топлота, с чувство на душевна чистота, спокойствие и съвършенство. Имаше нужда да мисли за тях и не желаше нищо повече. „Да, те са моята сила, нека бъдат и моята гибел — каза

¹ Вж. Минко Николов. Проблеми и характери в „Иван Кондарев“. Избрани произведения. Т. II; Тончо Жечев. Цит. статия; Боян Ничев. Национална съдба и литература. С., 1968; Стоян Каролов. Изображението на човека у Иво Андрич и Емилиян Станев, в кн. В света на прозата. С., 1968.

си той, като се държеше в парапета. — Аз — дотук, те и другите, които идват, ще победят.“

Преди постовият да отвори вратата, Кондарев видя над затъмнения двор дълбоко бархетносино небе с редки, пръснати вече есенни звезди. „Ще го видя още веднъж“ — помисли той“ (разр. м. — П. А.).

Иван Кондарев, Александър Христанков и Костадин Джупунов в края на краищата колкото имат общо помежду си, толкова са и взаимоотричащи се. Във всеки един от тях писателят е подчертал социалната дилема, стояща пред народа в дадения исторически период: фашизъм или социализъм. В случая фашизмът се е оказал по-силен, но той е исторически безперспективен. Бъдещето е на социализма, за който загива и Кондарев. Но малкият брат Джупунов е народностната основа и на двамата, той е този, който ги подхранва, макар че и двамата го отричат и изключват. Има наистина в този роман една удивителна диалектика на социалните явления, на историческия път на българския народ, доловена от Емилиян Станев по изключителен начин. Останал верен на историческата истина (въпреки че тя е оспорвана по отношение достоверността на социалистите), Емилиян Станев е вложил оригинална концепция за националния характер, разкрил е цялата сложност и мъчителност в изкристализирането му, за да докаже, че само живото, естественото, логическото и необходимото са перспективни, че никоя власт не е в състояние да наложи онова, което е органически непоносимо за народа. В този смисъл „Иван Кондарев“ е роман за една социално-историческа поука, изведена от конкретния факт, но последвана в осъзнаването ѝ от множество хора. И още нещо: с „Иван Кондарев“ Емилиян Станев доказва още веднъж, че голям роман е оня роман, който се занимава с проблемите на обществото, който е насочен към художественото изследване на националния характер и дух. Ето защо творбата престава да бъде лично дело, а става летопис, философия и история на цяла епоха и на народа в нея.